

*Присвячується 90-річчю запровадження
нової економічної політики (непу)
(1921-1929 рр.)*

ПЕРЕДМОВА

Історіографічний процес є адекватним віддзеркаленням науково-історичних досліджень, хоча вирізняється специфічними методами аналізу літератури та логікою пізнання. Він дозволяє виявити концептуальні і фактологічні аспекти сучасної історичної науки, дати об'єктивну оцінку її стану розвитку. Зазначимо, що сучасний історіографічний етап історії України характеризується, по-перше, концептуальним переосмисленням усіх складових соціально-політичної історії; робітників і селян, інтелігенції, національних меншин. Сьогодні чітко окреслилися нові підходи до визначення ролі КП(б)У в тоталітарній системі, значення рад, масових громадських організацій, каральних органів як опори антидемократичного режиму. По-друге, нинішній історіографічний етап відрізняється від попереднього появою великого масиву літератури діаспори, яка раніше з відомих причин заборонялася в Україні. Створення нових синтезуючих праць з української історії стало одним із головних завдань істориків еміграції.

У 1991-1994 роках виходять солідні наукові дослідження І. Лисяка-Рудницького, О. Субтельного, Я. Грицака, О. Прицака та інших авторів. Дослідники критично переглянули головні постулати традиційної історіографії і ліквідували ізольованість та відставання української історичної науки від світової, застосовуючи нові методи досліджень.

Характерною особливістю праць цих дослідників було те, що в них історія формування української нації розглядалася в загальному руслі європейського історичного процесу. Завдяки їхнім зусиллям, була відновлена наукова легітимність історії України у західному академічному світі. Наслідком цього стала поява на Заході нових тлумачень української історії та обговорення цих проблем на сторінках престижних наукових видань. По-третє, з'явилася література історіософського, методологічного плану, де історичні процеси розглядаються через призму людського виміру, пропонується синтез методологічних підходів для дослідження суперечливих, складних суспільних явищ тоталітарної доби. По-четверте, сучасна історіографія ґрунтується на джерельній базі, яка постійно оновлюється у зв'язку з виходом все нових збірників документів і матеріалів, де вміщується раніше забронені документи партійних архівів та архіву Служби безпеки України. Більшість українських істориків радянської школи на початку 90-х років ХХ століття зреклася марксистської ідеології і змінила тематику досліджень. Почала формуватися група дослідників – прихильників історичної школи Володимира Антоновича та Михайла Грушевського, яка перевагу надавала праці з історичними джерелами. У посткомуністичний час вони зробили важливий внесок у справу оновлення джерельної бази проблем національних, соціально-політичних відносин, якою може тепер оперувати українська історична наука.

Протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ століть вона накопичувала колосальний фактичний матеріал, котрий став джерельною базою для історіографічного аналізу сучасного стану науково-історичних досліджень соціально-економічного та політичного розвитку суспільства періоду здійснення нової економічної політики. Розвиток сучасної української та російської історіографії нової економічної

політики відбувався шляхом фактологічного освоєння проблеми, вивчення її функціональних частин, переосмислення наукової спадщини радянської історіографії, узагальнення здобутків і прорахунків, випрацювання нового бачення.

Загальна література з історії нової економічної політики налічує сотні праць, які дуже рясно з'являлися наприкінці 1980-х років. „Перебудова” викликала своєрідне піднесення непівської проблематики, але воно почало згасати разом з ліквідацією горбачовської реформації. У Росії майже не досліджувалися регіональний та національний аспекти нової економічної політики. Фактично проігнорована наукова аргументація його періодизації, тому існували довільні тлумачення, коли звичайна економічна політика держави стає „епоху непу”. На стадії формування перебувала історія розвитку соціального інституту приватного підприємництва. Припинилися фундаментальні дослідження економічного розвитку селянських господарств, які завжди були серед пріоритетних напрямків російської історичної науки, не досягли належного рівня розробки історії кооперативного руху, а політологічний підхід став базовим для російських дослідників нової економічної політики. Історична наука в Росії порушила значно більше питань, ніж дала на них відповіді, бо така вже логіка наукового пізнання. Але протягом 90-х років ХХ століття інтерес науки і суспільства до непівської проблематики помітно згасав під впливом „стрімких ринкових і ліберальних перетворень”. Між тим, історична наука хоч і залежна від політики, але має власні закони розвитку, відтак її мотиваційні імпульси не завжди тотожні трансформаційним змінам у суспільстві. На початку 1990-х років спостерігалися ознаки своєрідного перехідного періоду для української історичної науки, специфіка якого полягала у збереженні марксистської системи теоретико-методологічних координат в оцінці ключових процесів і

явищ історії становлення радянського суспільства, а з другого боку у формуванні нового напрямку історичних досліджень, які вирізнялися його гострою критикою.

Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики починає свій відлік з 1990 – 1991 років, коли фактично перестали діяти теоретико-методологічні принципи радянської історичної науки. Вчені з'ясовували переважно сутнісні ознаки нової економічної політики, досліджуючи особливості її здійснення в українському селі. Неп вважали універсальною пізнавальною категорією і водночас системою економічних, адміністративних і політичних заходів. Нині, два теоретико-методологічні підходи вирізняють історичну проблематику непу: його досліджують як об'єкт і як предмет. У зв'язку з цим характерними для більшості досліджень є такі тлумачення: “неп в Україні” та “українське суспільство в умовах непу”. По-перше, історики розглядають неп як предмет історичного дослідження, відтак у формулюваннях наукових тем зустрічаємо визначення „неп в Україні”, а тлумачення порядку „Україна в умовах непу” перетворює його в пасивний об'єкт вивчення. За таким принципом виконані монографічні дослідження С. Кульчицького – відомого українського дослідника непу, які виявилися першою спробою переосмислення сутнісних ознак та функціональних завдань нового економічного курсу більшовиків.

Основними галузями реалізації нової економічної політики, відтак і напрямками науково-історичних досліджень, залишалися: сільське господарство, промисловість, торгівля. На сучасному етапі історіографічного процесу в Україні та Росії з'явилися нові пріоритети – повсякденне життя, соціальні відносини, приватне підприємництво, кредитно-банківська справа, соціальні аномалії, юридично-правовий, етно-національний аспекти.

Сучасна українська і російська історіографія нового економічного курсу більшовиків налічує десятки монографій, дисертаційних праць, документальних видань, сотні статей, об'єднаних єдиним об'єктом вивчення – особливостями реформування економічних відносин у суспільстві 20-х роках ХХ століття. Даний бібліографічний покажчик демонструє вище зазначене. Становлення і розвиток російської та української історіографії є результатом еволюційного розвитку історичної науки, яка поступово долає „кризу” на стадії методологічного самовизначення та пошуку оптимальних методів ґносеологічної реконструкції самого історичного знання, виявлення ефективних пізнавальних методів і прийомів наукового аналізу колосальної джерельної бази про економічні та соціально-політичні відносини в суспільстві періоду функціонування основних принципів нової економічної політики.

Зазначимо, що актуалізація науково-історичної проблематики нової економічної політики зумовлена декількома чинниками: по-перше, специфікою суспільного розвитку, котрий вирізнявся антиподом політико-економічних цінностей більшовицької революції; по-друге, можливою альтернативою непу, по-третє, розмаїттям багатокладності господарських форм приватного підприємництва. Непівська тематика висвітлювалася різножанровою літературою, у працях істориків, економістів, митців. Аббревіатура „неп” поступово набувала символу епохи, історичного періоду, не обов'язково претендуючи на уточнення хронологічних рамок її функціонування. Історики, намагаючись з'ясувати суть та функціональні ознаки нової економічної політики, застосовували загально-цивілізаційний, формаційний, доктринальний, політологічний підходи, не рідко вдавались або до її ідеалізації, або до заперечення властивої їй системності. Частіше досліджуються різноманітні аспекти, а періоди

становлення і розвитку непу залишаються в тіні, що загалом суперечить принципів історизму.

Перша половина 1990-х років у розвитку історіографії історії непу вирізнялася кількісною перевагою суто історичних праць з проблем соціально-економічних відносин у 20-х роках ХХ століття над історіографічними. Історики Росії, досліджуючи особливості нового економічного курсу, намагалися відшукати шляхи виходу з ситуації, зумовленої горбачовськими реформами, відтак розглядали політологічні моделі М. Бухаріна і Є. Преображенського, з'ясовували історичне значення непу для економічного розвитку суспільства, його здобутки, обмеження і нереалізовані організаційно-господарські можливості. Для російської історіографії першого десятиліття ХХІ сторіччя характерна активізація досліджень політичної системи, зменшення зацікавленості традиційним висвітленням непу в промисловості та сільському господарстві. Наукові конференції з історико-теоретичних проблем нової економічної політики, а їх відбулося щонайменше сім, свідчать про своєрідну інтенсивність історіографічного процесу в Росії. У 1993 – 1995 роках почали з'являтися перші історіографічні розробки російських вчених, які віддзеркалювали, з одного боку, безперервність вивчення непівської проблематики, а з іншого – спробу її нового переосмислення. Так, Г. Алексеєва виділила сучасну історіографію причин згортання непу, В. Камишин показав загальний стан історіографії історії нового курсу більшовиків, Г. Кулагін зауважив деякі проблеми непу в російській історіографії. Історіографи констатували як появу критичного напрямку в історичних дослідженнях непу, так і наявність виразних ознак радянської історіографічної традиції висвітлення його складових (І. Ісаєв, М. Симонов, Л. Бородкін, М. Свищев, С. Петрова, С. Цакунов), з'ясовуючи радянську фінансову політику, „соціальну мобільність” населення, розвиток приватного економічного сектору, обмежувались

усталеною історіографічною схемою подолання капіталізму в сільському господарстві і промисловості.

На середину 90-х років припадає поява історичних праць, автори яких започаткували системне вивчення нового економічного курсу. Зокрема, Є. Гімпельсон, проаналізувавши наукову літературу з питань непу виявив той факт, що історики ототожнюють його з суто економічними відносинами, хоча ця політика органічно передбачала демократизацію уже сформованої політичної системи, державного апарату влади та управління. Ґрунтовна монографія відомого дослідника політичної історії, яка вийшла у 1993 році, розкривала нове бачення політичної системи влади, започаткувавши пріоритетний напрямок в історіографії непу.

В українській історіографії переважали фактологічні праці, які стосувалися головним чином загальнотеоретичних проблем та виявлення особливостей запровадження непу у конкретних галузях економічного життя суспільства. Неп виступав об'єктом дослідження, а також хронологічним періодом. С. Кульчицький досліджував розвиток радянської держави „в добу нової економічної політики”, але за змістом і тематичною структурою його монографія 1995 року охоплювала широке коло політико-економічних питань.

Спеціальні історіографічні праці з історії непу почали з'являтися наприкінці 1990-х років – на початку ХХІ століття. 1998 року вийшла з друку монографія, захищена дисертація (1999 р.) В. Коцура про соціально-політичні процеси в українському суспільстві 20-30-х років минулого століття під кутом зору власне історіографічного аналізу. Вчений зосередив увагу на висвітленні особливостей розвитку радянської історичної науки, на виявленні специфіки формування сучасної історіографії проблем суспільно-політичних і соціальних відносин в Україні. Соціально-економічні аспекти непу він не виокремлює, розглядаючи загальний

історіографічний процес за хронологічним принципом, а початковою межею становлення сучасної історіографії вважає 1991 рік. Першим історіографічним дослідженням в українській історичній науці історії нової економічної політики, підготовленим протягом десяти років існування незалежної України, виявилася дисертаційна робота Г. Коцур. Вона обрала об'єктом дослідження історіографічний відрізок, починаючи з 20-х років і завершуючи кінцем 90-х років ХХ сторіччя, прагнучи з'ясувати та обґрунтувати основні етапи вивчення непу в Україні, проаналізувати існуючі в історіографії парадигми, стан наукового дослідження основних етапів нової економічної політики. А в 2002 році з'являється колективна монографія Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. «Історіографія нової економічної політики в Українській СРР», яка на сьогодні є ґрунтовним історіографічним дослідженням в українській історичній науці початку ХХІ століття.

Сучасна російська історіографія історії запровадження і функціонування непу відрізняється від української відносною рівномірністю самого історіографічного процесу, постійними науковими дискусіями („круглі столи”, наукові конференції, теоретичні семінари тощо). Але й вона до кінця 90-х років минулого сторіччя так і не збагатилася цілісним комплексним дослідженням. У 1999 році на сторінках журналу „Отечественная история” з'явилася стаття І. Орлова про досягнення, проблематику і перспективи сучасної російської історіографії непу. Вона, а також деякі інші розробки автора, підсумовували розвиток історичних досліджень в Росії протягом 90-х років ХХ століття. Історик виявив ключову закономірність історіографічного процесу, започаткованого у другій половині 80-х років, коли злам історичних уявлень відбувався не на основі досягнень історіографії, тобто внутрішньої специфіки пізнання наукою суспільного

розвитку, а під впливом політичних змін в країні. Вчений виокремив концептуальні підвалини сучасних історичних досліджень, наголосив на захоплення істориками різними підходами – цивілізаційним, загально-цивілізаційним, формаційним, політологічним.

Новий етап вивчення нової економічної політики розпочався тоді, коли історики переглянули ставлення до альтернативності цієї політики, її оптимістичних оцінок, зосереджуючись переважно на об'єктивному висвітленні найрізноманітніших аспектів непівського курсу в економіці і політиці 20-х років. Системне вивчення непу (поділяємо думку І. Орлова) припадає саме на другу половину 90-х років. Історики почали висловлювати різні теоретичні тлумачення цієї політики: „позасистемний конгломерат заходів”, „економічне поєднання директивного планування і ринку”, „набір засобів і методів”, „адміністративно-ринкова система господарювання”, „система тимчасових заходів”, „комплекс реформ”, „відсутність системи непу у сільському господарстві” тощо. Таке розмаїття визначень свідчить про якісно нову фазу бачення системних ознак непу, його сутнісних характеристик. Констатуємо, що відбулися своєрідний історіографічний підйом і водночас – теоретико-методологічний прорив, унаслідок яких історики не обмежувалися вивченням лише економічної політики, а захопилися дослідженням „непівського суспільства” – системи політичних і соціальних відносин (С. Цакунов). Однак, упродовж 90-х років російська історична наука не одержала узагальнюючої праці з історіографії історії нової економічної політики. Лише колективна монографія „Россия нэповская”, підготовлена російськими вченими в 2002 році, виявилася скоріше проблемно-тематичним дослідженням, а не суто історіографічним, разом із тим віддзеркалила формаційний підхід з елементами модернізованих пізнавальних технологій.

П'ятнадцять розділів книги висвітлюють найхарактерніші аспекти нової економічної політики: економічний лібералізм, відновлення сільського господарства, промисловості. Значна її частина, стосується політичної системи, культурного розвитку, зовнішньої політики.

В українській історіографії подібної ґрунтовної колективної монографії з проблем нової економічної політики, яка б вирізнялася такою проблемною тематичною структурою і постановкою, досі немає. Опублікована у 2000 році колективна робота українських істориків «Сутність і особливості НЕПу в українському селі (1921-1928 рр.)» стосується історії запровадження непу в сільському господарстві. Вона виявилася першою спробою поєднання економічних та політичних проблем здійснення непу. Але їй бракує глибокого висвітлення організаційних форм кооперативного руху, непівського контексту розвитку селянських господарств, формування ринку сільськогосподарської продукції, становлення соціально-професійної групи приватних підприємців в українському селі (непманів) та місті (нової буржуазії). Монографія В. Іваненко, І. Іщенко (2006 р.) «Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону» висвітлює конкретну проблематику регіонального спрямування в роки нової економічної політики.

Друга половина 90-х років ХХ – початок ХХІ століття виявилися періодом інтенсивного вивчення непу українськими істориками. Почали з'являтися дослідження про сутність і специфіку непу в українському селі (Кульчицький С., Ганжа О., Калініченко В., Лях С., Хорошун Б.) про функціонування селянського господарства в умовах нового економічного курсу (Калініченко В.), а також роботи компаративного характеру, в яких висвітлюються соціально-політичні відносини на фоні реформування економічного життя суспільства (Котляр Ю., Смирнов В., Капустян Г.,

Лазуренко В., Ганжа О., Рибак І.). Праці В. Боєчко присвячені оцінці вітчизняної історіографії соціально-економічної політики радянської влади в українському селі в роки непу. Характерно, що новий економічний курс виступає в них як об'єктивна реальність, яка є аксіомою, відтак до змісту і проблемно-тематичного наповнення потрапили різні аспекти політичних та соціальних відносин, що мали доволі опосередковане відношення до основних засад непу. Фактично були охоплені вивченням всі основні галузі соціально-економічного життя суспільства у 20-х роках, які мали безпосереднє або опосередковане відношення до проголошених владою принципів нового економічного курсу. Історики переймалися дослідженням концепції непу, його тактики і стратегії з точки зору розвитку радянської політичної системи, але переважно без належного врахування науково-теоретичного доробку попередників, досягнень сучасної історіографії. У 2002 році з'явилась монографія Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. «Історіографія нової економічної політики в Українській СРР», яка стала першим історіографічним дослідженням історії непу в Україні на початку XXI століття. У 2006 році, вперше було здійснено порівняльний аналіз сучасної української та російської історіографії непу дослідницею Л. Шаповал, яка в дисертаційній роботі виокремила концептуальні та проблемно-тематичні особливості сучасної історіографії непу (1991-2005 рр.), охарактеризувала історіографію економічних та суспільно-політичних проблем здійснення нового економічного курсу більшовиків (основні етапи реалізації непу в аграрному секторі, історико-теоретичні концепції розвитку селянської кооперації, історія приватного підприємництва, специфіка політичної системи), наголосила на відмінних і спільних рисах української та російської історичної науки в пострадянський час у дослідженні історії непу.

Кількісні зміни поступово набувають якісних ознак, які знаменують появу того чи іншого напрямку в історіографії. Так, судячи з пріоритетів новітніх історичних досліджень, можна констатувати факт формування самодостатнього наукового напрямку висвітлення істориками кооперативного руху. З іншого боку, вимальовуються нові тенденції вивчення непівської проблематики: історія приватного підприємництва, соціальні відносини на промислових підприємствах тощо. Історіографія непу збагачується переважно за рахунок конкретних історичних досліджень соціально-економічних та політичних відносин, стимулюючи у такий спосіб історіографічні дослідження та обговорення суперечливих проблем на відповідних науково-теоретичних конференціях, які активно відбуваються в Росії, але значно менше – в Україні. Аналіз матеріалів наукових конференцій з проблем нової економічної політики, які проходили в Росії засвідчує відносний спад інтересу істориків до аграрної тематики, натомість виросла зацікавленість суспільно-політичними аспектами. Сьогодні виявляється основна вада сучасних історичних досліджень українських і російських науковців: ототожнення політики, якою був більшовицький непу, з конкретними економічними явищами.

Вивчення історичних і теоретичних проблем соціально-економічного розвитку українського селянства 20-х років минулого сторіччя, судячи з історіографічного аналізу наукової літератури (друга половина 90-х рр. ХХ ст. – 2010 рр.), відбувається у декількох напрямках. Можна виокремити два пріоритетних: дослідження суспільно-політичних відносин в аграрному секторі, а також з'ясування конкретних проблем, які мають безпосереднє відношення до організаційно-виробничих форм життєдіяльності селянських господарств. Обидва напрямки об'єднанні єдиною науково-історичною проблематикою – запровадження і здійснення непу. Здебіль-

шого нова економічна політика виконує функцію хронологічних рамок досліджень і загальної теоретичної фабули тої чи іншої проблеми.

Запозичуючи методологічні підходи сучасної зарубіжної політології (модернізм, концепція тоталітаризму тощо), історики фактично розкривають особливості життя тодішнього суспільства. Характерне для радянської історіографії трактування діяльності громадських організацій, як форпостів диктатури пролетаріату, набуло в сучасних історичних дослідженнях дещо інших характеристик – утвердження тоталітарного режиму та комуністичної ідеології. Соціально-політичний аспект непу розглядається в контексті загально-історичного процесу, створення і діяльності громадсько-політичних організацій на селі соціально-демографічних змін у складі самого селянства, становлення тоталітарного режиму, повстанського руху опору в українському селі та політичних репресій. За такого проблемно-тематичного спрямування згасає та необґрунтована ідеалізація нового економічного курсу, яка спостерігається в деяких працях і художньо - публіцистичній літературі.

Грунтовним історико-теоретичним дослідженням, у якому йдеться про концептуальні підвалини економічної політики, є аналітична стаття А. Сенявського про сучасний стан історіографії непу, основні тенденції його висвітлення істориками Росії. Сучасна російська історіографія непу і радянського періоду історії є багатовекторною, тому зустрічаються роботи з виразними ознаками марксистської методології пізнання. Так, Ш. Мунчаєв та В. Устінов переконані, що в роки непу „радянський народ неухильно рухався шляхом до соціалізму”. Російська історіографія непу, особливо першої половини 1990-х років та й останніх років за її світоглядними і проблемно-тематичними уподобаннями є справді „плюралістична”. Історико-теоретичні дослідження початку 90-х

років ХХ сторіччя базувалися на методології так званого „ленінського кооперативного плану”. Характеризуючи обставини запровадження непу, історики не позбулися методологічної інерції радянської історіографії. Її теоретичні засади знаходимо у розвідках В. Кабанова, колективних працях за редакцією В. Дмитренка, індивідуальних монографіях з політичної економії соціалізму (В. Секушкіна, Ю. Полякова), статтях: І. Бистрова, Л. Суворова, І. Ісаєва, М. Горінова, С. Цакунова, Е. Амбарцумова, С. Павлюченкова). Науково-історичні та історико-економічні дослідження непу, які безпосередньо стосувалися непівської проблематики, зосереджували увагу на з'ясуванні теоретико-методологічних, функціональних і політико-економічних аспектів нового курсу. На початку 1990-х років у російській історіографії з'явилися праці, автори яких не лише розглядали обставини „альтернативності”, а також виокремлювали історичне значення непу, протиставляли його адміністративно-командній системі. Спостерігалася відносна ідеалізація нового економічного курсу, протиставлення його з процесом формування тоталітарного режиму. На сторінках журналу „Отечественная история” почали друкувати розділи колективних та індивідуальних монографій провідних учених Росії. Так, у 1990 році була опублікована частина книги В. Дмитренка, яка стосувалася „воєнного комунізму” і непу.

У середині 1990-х років дослідження непу набуває якісно нових ознак: аналізу підлягають всі аспекти нового економічного курсу, його сутнісні та функціональні риси. Питання альтернативності не зникає, але набирає іншого дискурсу: неп – реальна політика, ідеологія конкретного історичного періоду або ж рефлексія керівництва РКП(б) на загрозу цілком можливої втрати нею влади, механізм вирішення назрілих соціально-економічних і політичних завдань. Розглядаючи сучасні концепції нової економічної політики,

висловлені істориками В. Дмитренком, С. Павлюченковим, Г. Дегтяровим, С. Цакуновим, Є. Гімпельсоном, Ю. Голандом, І. Орлов констатує початок формування системного підходу щодо оцінки ролі і місця непу в суспільному розвитку та в загально-історичному контексті. Суперечливість самої політики, на переконання вченого, призвела до полярних її оцінок істориками та економістами. У 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століть російська історична наука запозичила деякі методологічні моделі суспільного пізнання, якими давно користуються зарубіжні політологи, соціологи. Зокрема, почали з'являтися роботи, ключовою теоретико-методологічною базою яких став принцип модернізації. Під таким кутом зору все частіше історики досліджували соціально-економічні зміни. Так, Т. Красовицька вважає національно-культурну політику 20-х років осучасненням Росії. За такими ж світоглядно-методологічними канонами розглядається „радянська цивілізація” (С. Павлюченков, Є. Гімпельсон).

Аналізуючи сучасну українську та російську історіографію з проблем економічного та соціально-політичного розвитку суспільства 20-х років в СРСР у перше десятиліття ХХІ століття, можна виділити чотири пріоритетних напрямки історичних досліджень: з'ясування соціально-економічних відносин в аграрному секторі народного господарства; вивчення теорії та історії розвитку селянської кооперації; висвітлення історії становлення і функціонування приватного підприємництва; аналіз політичної системи в контексті економічних реформ.

Аграрна проблематика нового економічного курсу є ключовою і представлена традиційними, модерними темами науково-історичних досліджень. Історіографічний аналіз літератури дозволив виявити найсуттєвіші події, факти і явища соціально-економічного розвитку селянства та сіль-

ського господарства: соціальна диференціація селянських господарств, використання найманої праці, чисельність професійний склад наймитів, скасування продрозкладки застосування натурального продподатку, податкова політика, хлібозаготівельні кампанії, тлумачення системності непу у сільському секторі, криза 1923 року, селянська ініціатива запровадження нової економічної політики, аграрний ринок, відновлення сільського господарства, типологізація заможного селянства, елементи становлення фермерства, нова буржуазія, непмани, кустарні промисли селян, селянський двір. Скасування продрозкладки і заміна її продподатком вважається сучасною історіографією основним фактором переходу до непу, хоча роль і значення натурального податку історики не ідеалізують (С. Корновенко, В. Лазуренко, С. Кульчицький, В. Марочко, А. Плеханова, В. Лабузов, І. Комісарова). Висвітлення соціально-правового інституту найманої праці побудоване на традиційних теоретико-методологічних засадах (ідея експлуатації С. Лях), з елементами нового підходу (тлумачення „вимушеного” і „підприємницького” найму, О. Десятніков, В. Бистренко). В історіографії не набула достатнього розвитку концепція ринку праці - характерного атрибуту ринкової економіки (О. Пиріг, І. Лантух, В. Ільїних, А. Диланян, Т. Сотнікова, Т. Дерев'янкін). Малодослідженою залишається проблема використання найманої праці на приватних сільськогосподарських підприємствах, хоча заможні селянські господарства можна віднести до категорії приватних (О. Сушко, М. Хачатурян). Застосована дослідниками типологізація селянських господарств (Ю. Котляр) потребує систематизації показників і зіставлення з відповідними методиками, якими користувалися статисти 1920-х років та представники організаційно-виробничої школи (О. Чаянов та інші). „Заможність” не можна вважати за критерій функціональної характеристи-

ки селянських господарств, тому, що вона не розкриває їх організаційних та соціально-економічних основ (В. Паскаленко). Селянське господарство, як історичний факт, вимагає системного підходу, складові якого дослідив В. Калініченко.

Історики відмовилися від поняття відбудовчого періоду 1921-1925 років, підкреслюючи переваги і здобутки непу, його позитивний вплив на розвиток ключових галузей сільськогосподарського виробництва. Між тим, слушною є думка В. Данилова про відбудову сільського господарства, а не про його ренесанс та бурхливий розвиток. Неп, на переконання переважної більшості дослідників, сприяв відновленню продуктивних сил сільського господарства, хоча не мав ознак завершеної і цілісної системи на селі (точка зору Є. Гімпельсона). Тимчасовий характер нового економічного курсу та його концептуальна обмеженість були зумовлені конституційним запереченням права приватної власності, відтак переслідуванням її організаційно-господарських форм (О. Сушко, Ю. Голанд). Криза 1923 року, яку деякі історики вважають „моментом істини” непу (В. Данилов), мала не стільки об'єктивне, скільки суб'єктивне походження (В. Калініченко).

Податкова політика і хлібозаготівлі є пріоритетними напрямками сучасних історичних досліджень непу в Україні, а ніж в Росії, меншою мірою вивчається саме організаційно-фінансовий механізм їх запровадження та реалізації (С. Корновенко, Н. Земзюліна, Л. Гриневич, М. Шевердін, П. Слотюк). Історики досліджують причинно-наслідкові зв'язки, намагаються показати тоталітарну природу радянського політичного режиму, його деструктивний вплив на селян. Причини виникнення зернової проблеми (В. Саричев) і кризи хлібозаготівель розглядаються комплексно (В. Марочко), об'єктивно простежуються обставини згорання нової еко-

номічної політики. До чинників, які спричинили її, віднесено: монопольне встановлення непомірно низьких цін на сільгоспродукцію, відсутність державних стратегічних запасів, перекося експортної торгівлі, чутки про війну. Висвітлено механізм запровадження „надзвичайних заходів” та реакція селян на „воєнно-комуністичні” методи хлібозаготівель. Висвітлюючи методи подолання хлібозаготівельної кризи кінця 20-х років минулого століття (Л. Гриневич), сучасна історична наука знаходить у ній витоки „зламу непу”.

Ініціаторами запровадження цієї політики „знизу”, на переконання українських та російських істориків, були саме селяни, масове невдоволення „воєнним комунізмом” яких набуло організаційних форм – збройних повстань (Г. Капустян, О. Ганжа, Ю. Котляр, С. Павлюченков, М. Єлізаров, С. Боган, П. Стегній, В. Саричев, Н. Романець, В. Якоб, Я. Клімук, В. Кондрашин). Поступово стає пріоритетною тема повстанського руху селян на початку тих років. Політична історія в контексті з’ясування феномену сталінізму і тоталітаризму стала домінуючою для сучасної української та російської історичної науки. Вчені захопилися не лише причинами і наслідками масових репресій, але й проблемами усунення соціально-політичних опозиційних сил – не більшовицьких партій та селянських повстанських угруповань. Їх цікавили ставлення до непу різних політичних сил, вплив кронштадтського повстання і селянського руху на Тамбовщині. Ключовим соціально-політичним чинником, котрий спричинив запровадження непу, фігурує невдоволення селян продрозкладкою і загалом політикою „воєнного комунізму”. Віддаючи належне Леніну у здійсненні переходу „воєнного комунізму” до непу, дослідники не ідеалізують його наслідки для суспільства, вказуючи на факти придушення інтелігенції, вільнодумства. Є. Гімпельсон розглядає взаємовплив політичної системи і нової економічної політи-

ки, вважає, що неп запровадили під тиском селян, не переглянувши „політико-ідеологічних основ правлячої партії”.

До пріоритетних напрямків історіографії непу слід віднести дослідження історії кооперативного руху. Протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ століть відбувалися дискусії стосовно наявності „ленінського кооперативного плану”, ленінської концепції кооперації, її реального застосування та переваг. Частина істориків підтримує факт наявності у Леніна самобутньої кооперативної моделі розвитку сільськогосподарського виробництва (В. Дмитренко, В. Данилов, І. Файн, С. Кульчицький), інші це заперечують (В. Марочко). Існує і така точка зору: перегляд Леніним теорії кооперації не означав перегляду ним самої більшовицької моделі соціалізму. Теорія „кооперативного соціалізму” (С. Кульчицький, А. Паршаков), яка набула поширення в історичній літературі, стосувалася з’ясування не принципу „соціалістичності” кооперативних товариств, а політико-економічного механізму використання кооперації для розбудови соціалізму. Підсумовуючи теоретико-методологічні основи концепції „кооперативного соціалізму”, обґрунтованої у 1995 році С. Кульчицьким, слід визнати, що її поява систематизувала знання і наукові погляди стосовно кооперації. Термін є науково-історичним фактом і надбанням історіографії, хоча в ленінських промовах і статтях визначення „кооперативний соціалізм” немає.

Суперечливим залишається тлумачення ролі і місця колгоспів у кооперативному русі: одні історики вважають їх двома складовими загально – кооперативного розвитку (В. Данилов, В. Дмитренко, Н. Рогаліна), інші зазначають, що вони різняться за організаційною побудовою та функціями (В. Марочко, С. Кульчицький). Більшість істориків виокремлює посередницьку роль кооперації, її проміжний характер, що не відповідало реальним можливостям кооперативного руху.

перативної системи, яка не реалізувала свого справжнього потенціалу. Ідея „одержавлення” кооперації, яка стала вже теоретичним надбанням історіографії, не зовсім відповідає реаліям кооперативного руху. Ще у 1990 році, впорядковуючи вибрані твори М. Бухаріна, В. Данилов та його молодший колега С. Красильников вказували на особливе місце і роль кооперації. Історико-теоретичні проблеми кооперативного руху висвітлювали А. Макаренко, Г. Шмельов, В. Кабанов, Л. Мілов, І. Фареній, А. Морозов, В. Половець, В. Марочко, А. Тростогон, Л. Марчук, В. Бутенко, І. Каспрук, Є. Костик, Л. Нізова, В. Федін, Н. Фігуровська, О. Ягов, Ю. Зуйкова, В. Лантух, В. Голець, О. Дулгерова, І. Прокопенко. Вони розглядали діяльність кооперації в контексті розвитку економічно-господарських форм селянської самоорганізації, намагаючись показати її роль в соціалістичному перетворенні сільського господарства. Історіографія проблеми налічує десятки монографій і дисертаційних праць, які висвітлюють основні організаційні форми кооперації, її роль і місце в соціально-економічному розвитку суспільства, але вони віддзеркалюють переважно становлення і функціонування самої кооперативної системи. Історико-фактологічний аспект формування кооперації, судячи з аналізу наукової літератури, домінує над теоретико-методологічним, тому що історіографія історії кооперації є відносно молодого дисципліною. Вона почала формуватися наприкінці 80-х – протягом 90-х років ХХ століття, зосереджуючись на особливостях розвитку конкретних видів кооперації – сільськогосподарської, споживчої, кредитної, кустарно-промислової. Історія кооперативного руху в Україні періоду непу висвітлена набагато глибше і ширше, ніж у Росії.

Сучасна російська історіографія непу поповнилась передруками праць основних теоретиків кооперації, індивідуальними монографіями відомих дослідників соціально-

економічної історії 20-х років минулого століття, публікаціями документів і матеріалів: В. Данилова, А. Іванова, Л. Бехтеревої, А. Гусева, Є. Діанова, О. В'язової. У 2006 році підготовлена колективна монографія «Кооперация. Страницы истории», що підтверджує актуалізацію досліджень кооперативного руху російськими науковцями початку ХХІ століття. Дискутуючи про теоретичні погляди О. Преображенського на соціалізм, історики виокремлювали „ідею несумісності соціалізму та будь-якої форми приватної власності”, що, мовляв, було характерним для цього авторитетного політика і вченого (Б. Аліман, Л. Файн, В. Данилов).

Вивчення становлення і функціонування приватного підприємництва є новим напрямком в історіографії, хоча дослідження приватного сектору тривали і в радянській період. Відсутність масового використання термінології („приватне підприємство”) в працях істориків 1990-1992 років не означала того, що ця проблематика потрапила до кола наукових інтересів суспільствознавців. Одними з перших у російській історіографії непу, хто використав термін і поняття „підприємство”, були С. Белов, В. Касьяненко. В Інституті російської історії РАН у 1990-х роках започаткували спеціальну групу науковців з історії підприємництва, яка досліджувала соціально-економічну проблематику («История предпринимательства в России (вторая половина XIX – начала XX века)» М., 1999). Активне вивчення приватного підприємництва припадає на другу половину 90-х років ХХ – початок ХХІ століть (В. Сущенко, О. Сушко, Г. Чересминов, М. Хачатурян, Д. Батрашев, Т. Юдіна, Є. Демчик, І. Балашова). Сучасна історична наука з'ясовує особливості його формування у ключових галузях непівської економіки – торгівлі, промисловості, сільському господарстві, кредитно-банківській системі. Історики відстежують атрибути ринку – комерційний

розрахунок (Е. Лортикян), орендні відносини, трестування промисловості (В. Гринчуцький, Л. Хмельницька) товарне виробництво, фінансову справу (В. Тимошенко, О. Феофанов, Н. Грик, А. Соколов), концесії. Застосовуючи принципи і методи пізнання соціальної історії, вони виокремлюють соціально-професійний тип приватних підприємців (непманів), вдаються до класифікації селянських господарств як приватних сільськогосподарських підприємств фермерського типу (О. Сушко, М. Олійник, К. Лобач, Н. Колгунова, Р. Хазиєв), розкривають елементи приватного бізнесу на фінансовому ринку (Ю. Волосник, Ю. Голанд, О. Пиріг, С. Петрова, О. Назаров), відносять кустарів до форм дрібного бізнесу (Л. Нізова). Малодослідженими є концесії і концесіонери (В. Кунін, М. Кривуля, М. Новіков, В. Трофимович, І. Каспрук, Т. Юдіна, С. Кошкарєва), функціонування профспілок на приватних підприємствах (О. Мовчан, М. Олійник). Спеціальних історичних досліджень потребують організаційні форми приватного бізнесу в сільському господарстві, промисловості, торгівлі, готельно-комунальній галузі, дозвіллі. Соціальний інститут приватного підприємництва був своєрідним барометром синхронного функціонування нової економічної політики, її виразником (М. Олійник, В. Олійник, А. Рогозіна). В історіографічних працях з історії непу підкреслюється недостатнє висвітлення „непівської структури ринку”, „здійснення грошової реформи”, „формування фінансово-грошової системи”, діяльності банківських установ, кредитної і податкової політики. Дослідження ринкових відносин періоду непу (А. Диланян, О. Пиріг, І. Лантух, А. Соколов, Т. Дерев'янкін, К. Лобач, Б. Тупова, Л. Гарарук, І. Хромов)) відбувається шляхом з'ясування їх складових (діяльність акціонерних товариств, приватної торгівлі, банківської справи), поки що не набули продовження, тому є прогалини у вивченні їх організаційних форм, за

галузями економіки та функціями. В українській історіографії проблема приватного підприємництва почала досліджуватися з середини 90-х років минулого сторіччя. Так, Л. Нізова розглядала кустарно-промислову кооперацію в контексті „малого бізнесу”, а М. Олійник підготував спеціальне дослідження про діяльність приватних виробництв в Україні 1921-1929 років. Загальнотеоретичні питання розвитку ринку і підприємництва в роки непу порушували дослідники історії української економічної думки. Для сучасної історіографії науково-теоретичної спадщини Чайнова, Макарова, Кондратьєва характерна конструктивність аналізу, відтак з’являються дуже складні визначення : „соціально-ринкова макроконцепція”, „аграрно-індустріальна”, „індикативна”. Вони притаманні працям економістів-теоретиків, які обстоювали методи „соціально-ринкового господарства, що базувалося на свободі приватного підприємництва, збалансованого розвитку аграрного виробництва, розмаїття форм власності, землеустрої і землекористуванні, збалансованому розвитку аграрного виробництва та індустрії, індивідуально-товарному селянському господарстві”. На сьогодні в українській та російській історіографії непу вивчення приватного підприємництва відбувається за принципом вибору соціально-економічного пріоритету сучасного суспільного розвитку. На початку 90-х років, коли активно обговорювалися підвалини ринкової економіки, історики почали звертатися до непівської проблематики, але вже тоді спостерігався брак ґрунтовних досліджень з питань „госпрозрахункових трестів”, синдикатів, як атрибутів ринку, тобто становища в промисловості (О. Бут, М. Безотосний, І. Гальперін, В. Бондаренко, І. Бубін, К. Нікітенко, Л. Лютов, І. Орлов, І. Ткаченко, В. Ткаченко, С. Уразова, Г. Ціх, О. Трубенюк, Ю. Якутль, Ю. Краснонос, А. Гуменюк). Пріоритети радянської історіографії (продуктивність соці-

лістичної промисловості, індустріалізація, шефство робітників над селом, змагання і трудові почини) втратили сенс, а розробка нових напрямків вимагає певного часу і відповідних історичних форм. Спочатку запанувала ідея госпрозрахунку та інтегрування промисловості в орбіту ринкового господарства періоду непу (Л. Лютов). Особливості концесійної роботи в УСРР початку нового економічного курсу намагалися з'ясувати В. Трофимович та І. Каспрук, звертаючись до нормативно-правової бази заснування концесій, пошуку урядом Х. Раковського „оптимальних організаційних форм керівництва концесійною політикою”. Вони виявили економічно-галузеві пріоритети запровадження концесій іноземними фірмами у металургійній, кам'яновугільній та харчовій промисловості. Аналіз науково-історичної літератури з історії становлення приватного підприємництва дає підставу констатувати початковий етап формування нового напрямку в історіографії нової економічної політики.

Дослідження політичної системи непу відбувається переважно в контексті заперечення марксистського тлумачення суспільного розвитку, з застосуванням декількох сучасних соціологічних і політичних принципів (модернізму, повсякденності, тоталітаризму). Системні складові радянської влади (ради, партія, профспілки, громадські організації) висвітлюються з точки зору становлення і функціонування тоталітарного комуністичного режиму. Основною проблемою вивчення є взаємодія влади, держави і суспільства (І. Павлова, О. Назаров, Н. Симонов, О. Пиріг, В. Шишкін, В. Валаменков, С. Павлюченков, С. Дохоян, М. Жаркой, Н. Романець, В. Саричев, І. Олефіровська, Г. Алексеев, Ф. Соколова, А. Голубев). Історики вживають визначення „непівське суспільство” (С. Цакунов), яке мало всі ознаки тоталітарного. Спостерігається певна ідеалізація функцій, ролі і місця партійно-радянської номенклатури в утверджен-

ні тоталітаризму. Ставиться під сумнів існування в роки нової економічної політики конституційно сформованого громадянського суспільства, оскільки тоді відбувалася не його демократизація, а суцільна ідеологізація. Ключовим для сучасної історіографії даної проблеми істориків є висновок про неадекватність економічних перетворень, зумовлених непом, принципам і завданням реформування політичної реформи.

Політичний аспект запровадження нової економічної політики також є об'єктом дослідження українських істориків, але вивчається не так активно і широко, якщо порівняти з російською історіографією, яка від аналізу багатопартійності невідомого суспільства перейшла до з'ясування сутнісних та функціональних ознак політичної системи влади, взаємної зумовленості економічних реформ і модернізаційних процесів у державно-партійному апараті. Українські історики більше уваги приділяють національно-культурним проблемам (українізація, націоналізм, становище інтелігенції), хоча з'явилися дослідження компартійно-державної номенклатури, питань „трансформаційного процесу” в суспільстві.

Феномен партійно-радянської номенклатури початку 1920-х років, тобто її одночасне формування з проголошенням нового економічного курсу, є науковим кредо монографії про „радянських управлінців” М. Дорошка. У 2003 році побачила світ його узагальнююча праця про особливості становлення державного апарату управлінців, яка підсумувала концептуальні та фактологічні основи науково-історичних досліджень відомого вченого з проблем політичної історії 20-х років ХХ століття. Взаємини влади і суспільства в контексті функціонування партійно-радянської номенклатури досліджують А. Авторханов, І. Павлова, Б. Павлов, В. Бровкін. Вони розглядають роль і місце парт-номенклатури у по-

всьякденному житті суспільства, застосовуючи методологію вивчення соціальної історії. Вони фактично розкривають, реалії повсякденного життя суспільства періоду непу, віддзеркалюють його сутнісні ознаки. Не залишилися поза увагою дослідників і житлово-побутові умови життя партійно-радянської номенклатури.

Соціальні відносини в суспільстві „непівської доби” також стали предметом історичних досліджень в Україні 90-х років ХХ – першого десятиліття ХХІ століть. Стабілізуючі чинники „суспільного спокою” початку 20-х років виокремлював Б. Андрусишин, а В. Олійник звернув увагу на діяльність „самоврядних форм соціальної взаємодопомоги українського селянства”, якими виявилися селянські товариства взаємодопомоги (СТВ). Новий тематичний напрямок започаткував В. Шарпатий, висвітлюючи формування системи соціального забезпечення в УСРР початкового етапу непу. Першими в історіографії нової економічної політики залишаються дисертації І. Іщенко та А. Зінченко про подолання соціальних аномалій (безробіття, самогоноваріння, безпритульності, проституції, жебрацтва). Соціальне становище міського населення показала Н. Коцур, побутову повсякденність соціальних груп міського населення дослідили Н. Араловець, Г. Андрієвський, а неоднозначні соціально-демографічні процеси в містах показав Д. Гринь. Вони фактично започаткували дослідження соціальної історії, повсякденного життя різних соціальних груп суспільства, що активно продовжуються в 2005-2010 рр. Так у 2009-2010 рр. підготовлена колективна монографія українських істориків «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)» у двох частинах (відповідальний редактор С. Кульчицький). Книга є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в радянській Україні в роки нової економічної політики. Автори досліджують по-

всьякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства. За територіально-адміністративним принципом класифікації досліджень непівської проблематики домінує увага до сільського населення, місто вивчають переважно з точки зору соціально-демографічних змін і соціального становища. Фактично відсутні праці про міських непманів («нову буржуазію» – Ю. Волосник), діяльність приватних підприємств у різних галузях економічного життя, не виключаючи і форм дозвілля населення (С. Бондаренко, Т. Чебоксарова, Л. Новохатько, Л. Непіпенко). Однак, досліджуючи соціальні відносини в аграрному секторі, історики України і Росії не уникли теоретико-методологічних принципів і підходів, характерних для концепції тоталітаризму. Висуваючи проблему „українське селянство і влада” періоду непу, Г. Капустян фактично розкриває діяльність партійних, радянських, громадських організацій села в контексті зміцнення тоталітарного режиму висвітлює різні форми селянського руху опору, особливістю подібних історичних досліджень є певна декларативність соціальної проблематики, зосередження уваги на стандартних схемах висвітлення політичної історії та повсякденного життя селян. Соціальна проблематика, між тим, має власну систему виміру, а також складові, які заслуговують відносної деполітизації, зміщення акцентів від політично-ідеологічних аспектів до конкретних питань повсякденного життя. В історіографії цей напрямок формується і розвивається по висхідній лінії. Він преваалює в працях В. Смирнова, С. Дровозюка, С. Жилюка, Т. Євсєєвої, В. Цись, Н. Майорової, А. Киридон, Л. Демидович – про церковне життя в українському селі 20-х рр. ХХ століть, Г. Лаврик – правові аспекти вирішення релігійного питання, А. Угроватова, А. Мироненко, А. Бенько – державне законодавство.

В науковій літературі, яка присвячена власне історіографії історії нової економічної політики, інколи трапляється факт ототожнення періодизації непу з періодизацією його вивчення. Сучасна історична наука, продовжуючи певним чином історіографічну традицію попередніх років, оперує словесним тлумаченням хронології функціонування нової економічної політики. Найпоширенішими визначеннями, які набули ознак сталих виразів в історіографії, є такі: „доба непу”, „етапи непу”, „злам непу”, „у період непу”, „за часів непу”, „епоха непу” тощо. Переважна більшість із них фіксує умовність хронологічних меж існування непу, а в працях, автори яких застосовують подібний принцип, не завжди можна зустріти конкретні рамки його функціонування. Отже, періодизація нової економічної політики породжує проблему авторства цієї політики. Остання виявилася однією з найсуперечливіших проблем в історіографії. Науково-історична література фіксує переважно два ключових періоди – запровадження і згорання нової економічної політики. Перший, на переконання більшості істориків, тривав протягом 1921-1923 рр., останній припадає на 1928-1929 рр. Середина непу, яку російський історик-аграрник В. Данилов називає „справжніми роками непу”, охоплює 1924-1927 рр. Історики, припускають існування „автономного непу” в роки „воєнного комунізму,” коли виявилися елементи приватної промисловості, торгівлі, „вільного ринку”. Виокремлюється і „перехідний період”, котрий припадає на березень-вересень 1921 року (С. Кульчицький) або 1921-1922 рр. (В. Дмитренко). Загальні хронологічні рамки виглядають розмаїто: 1921-1927 рр., 1921-1928 рр., 1921-1929 рр., але майже всі підкреслюють, що час згорання нової економічної політики припадає на 1928-1929 роки. Викликає закономірний сумнів і доцільність подвійної хронології, та визначень – „роки непу”, „доба непу”, „період непу”, „епоха непу”.

Сучасна українська та російська історіографія історії запровадження, здійснення і згортання нової економічної політики, ініційованої партією і радянською державою на територіях УСРР та РСФРР, судячи з її теоретико-методологічних засад, суттєво відрізняється від попередніх років, але з багатьох питань непівської економіки має чимало спільного. Періодизація здійснення непу фактично не стала предметом спеціального історичного дослідження, тому в науковій літературі існують різні обґрунтування хронологічних рамок його запровадження, реалізації та згортання (А. Боханов, М. Горінов, В. Дмитренко). Не переконливими, а з науково-історичної точки зору неприпустимими, слід визнати визначення, як “доба непу”, “епоха непу”, особливо без їх супроводження конкретними датами.

Ключовою темою в українській і російській історіографії є й обставини запровадження нової економічної політики. Переважна більшість істориків обмежується політологічною парадигмою стосовно заміни продрозкладки продподатком, хоча і не ідеалізуються особливі переваги натурального податку, власне як і самого непу. Перехід від „воєнного комунізму” до непу історики називають „політичним банкрутством більшовиків” (С. Павлюченков), „капітуляцією державної партії перед селянами” (С. Кульчицький). Неп справді виявився хитросплетеною взаємодією політики та економіки, системою компромісів і поступок, залишивши без змін базові і функціональні ознаки радянської політичної влади. Історики справедливо пишуть про „економічний Брест” як про компроміс влади з суспільством. Запровадження принципів непу в промисловості обмежується показом розвитку трестів (В. Гринчуцький) і, частково, синдикатів, згадками про концесії, розділами про приватне підприємництво у промисловості (О. Сушко) і традиційним висвітленням кредитно-ремісничої промисловості, зі згадкою

про „малий бізнес” (Л. Нізова). Малодослідженим сьогодні залишається соціальний аспект використання найманих робітників на приватних промислових підприємствах – цехової і кустарно-ремісничої промисловості. Частково цієї проблеми торкнувся М. Олійник, досліджуючи діяльність приватних виробництв і систему соціального захисту працюючих, а також О. Сушко, виокремивши чисельний склад та соціальний облік найманих робітників приватних підприємств. Загалом праці С. Ляха, О. Десятнікова, М. Олійника, О. Сушка, частково О. Мовчан (про „соціально-захисну діяльність радянських профспілок”, Б. Андрусишина (про соціальну політику державних органів стосувалися важливого компоненту непу – ринку робочої сили.

Грунтовністю, а також проблемно-тематичною спрямованістю вирізняються наукові праці істориків-аграрників, підготовлені співробітниками Науково-дослідного інституту селянства при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького. На базі інституту і наукового товариства істориків-аграрників формується і розвивається відповідний напрямок в історіографії. Його представляють не лише відомі в Україні та поза нею історики (А. Морозов, О. Гуржій), а також молода генерація дослідників аграрної історії, яка займається конкретними проблемами: Ю. Святець (вибіркові переписи, регіональні аспекти сільського господарства, соціально-економічні фактори його розвитку), О. Десятніков (наймана праця, чисельність наймитів, оплата їх праці), В. Паскаленко (соціально-економічний тип заможного селянства), Т. Малєєва (кустарні промисли селян), С. Корновенко (податкова і хлібозаготівельна політика). Так, досліджуючи податкову політику 20-х років ХХ ст. в Україні, С. Корновенко та В. Лазуренко виокремлюють її визискуну спрямованість стосовно селянських господарств. такої ж думки дотримується дослідниця Т. Козацька.

Наприкінці 90-х років ХХ – першого десятиліття ХХІ століть (очевидно, „на зламі” епох) спостерігається радикальне переосмислення минувшини, спростування ідеологем і зміна концепцій. Характерно, що вони стосуються не лише молодого покоління, а також і відомих, авторитетних учених. Так, у 1999 році В. Данилов називає „ленінський кооперативний план” – „принципом соціалістичного перетворення селянської економіки”, а „чайнівські ідеї” увійшли до „ленінського кооперативного плану”. Українська та російська історична наука зосередилася на діалектичній парадигмі „влада і суспільство”, генеруючи власні і запозичуючи чужоземні методики вивчення соціально-політичних процесів. В історіографії, на думку російської дослідниці І. Павлової, модернізаційні та соціологічні підходи, кліометричний аналіз – набули ознак нової методології. Вони засвідчували початок своєрідної деполітизації і деідеологізації історичних досліджень. Політичний аспект нової економічної політики, зокрема, суспільно-політичні відносини між владою і народом, а також спроби модернізації самої системи влади стали пріоритетними для сучасної історіографії. Українська і російська історична наука, досліджуючи неп, виокремлювала такі суспільно-політичні проблеми: влада, економіка, ідеологія, партійно-державний апарат, система державного управління, еволюція радянського політичного режиму, культура, інтелігенція, наука, соціальні аномалії, соціалістична законність, психологія мас, репресії, партійно-державна номенклатура, етнічний аспект.

Тоталітарну сутність політичної системи 20-х років висвітлюють молоді дослідники. При цьому спостерігається своєрідний методологічний дуалізм у вивченні історії номенклатури, тобто носіїв влади, коли прибічники модерністської течії підкреслюють ту обставину, що „концепція тоталітаризму не може детально охарактеризувати бага-

тошарові суспільні явища, характерні для 20-30-х років. Вони виокремлюють елементи повсякденного життя номенклатури партійно-радянських органів влади, її житлово-побутові умови. Зокрема, на переконання В. Бровкіна, керівні кадри „явно копіювали спосіб життя скинутих багатіїв”, а в умовах непу „партія відірвалася від мас”, спокусившись „непівським духом свободи”. Їх колега Б. Павлов також підкреслював меншовартісність „законності в умовах непу” і безмежний вплив партійних структур на кадрову політику в органах правопорядку. Він зазначає, що ідея незалежності прокурорів, яка з’явилася на початку непу, викликала рішуче заперечення „політичної еліти”. Багаточисельною є література з історії формування механізму і методів здійснення політичного терору в УСРР 20-х роках минулого століття. Вона фактично розкриває карально-репресивні функції системи радянської влади. Так, В. Ченцов вважає, що державні структури використовували репресії для утвердження тотального контролю над усіма галузями суспільного життя. На таких теоретичних засадах ґрунтуються монографія М. Шитюка про масові репресії, а також серія праць Ю. Шаповала. Необхідно зазначити, що українська історіографія тлумачить суспільно-політичні відносини періоду непу з огляду на тоталітарність режиму, в контексті формування і розвитку держави тоталітарного типу.

На початку XXI століття російська історіографія нової економічної політики і кооперації не лише „омолоджується” новими іменами, а поступово зосереджується в „глибинці”, переймаючись конкретними питаннями реалізації непу, впливу на соціально-економічні відносини та повсякденне життя суспільства. Перелік тем наукових розвідок та прізвищ авторитетних та молодих дослідників, що подається у представленому бібліографічно-довідковому покажчику – цьому підтвердження. Фактично, можемо констатувати

Сучасна українська та російська історіографія НЕПу

про сформований новий напрямок історичних досліджень: регіональний аспект малодосліджених проблем історії непу. У періодичних наукових часописах, дисертаційних роботах все частіше йдеться про вплив непу на суспільство, мистецтво, повсякденність, етнічні проблеми, державно-церковні відносини, політико-правові питання.

Наголосимо на відмінних рисах української та російської історичної науки, яка досліджує історію нового економічного курсу більшовиків.

Сучасна українська науково - історична література з питань непу відрізняється від російської більшою кількістю власне історіографічних досліджень, у тому числі монографій та дисертацій, хоча їх проблемно-тематична спрямованість домінує над теоретико-методологічними працями. Переважають проблемно-тематичні роботи, а історіографічні розробки представлені у вигляді наукових статей, тобто визріла необхідність написання комплексної узагальнюючої історіографічної праці системного історичного дослідження основних етапів функціонування непу в промисловості, сільському господарстві, торгівлі, соціальній сфері. Історики виявляють і друкують архівні документи і матеріали партійно-державних органів влади, які проголошували та здійснювали ключові принципи нової економічної політики. Зазначимо, що в українській історіографії відсутні документальні видання про особливості запровадження та реалізації непу, відтак бракує джерельної бази для аргументації тих чи інших явищ. Інноваційним є висновок російських істориків про неадекватність економічного реформування і змін у галузі політичних відносин непівського суспільства. Дослідження (в тому числі й дисертаційні) враховують історіографічний контекст, але переважно формально, тому що в них відсутній критичний аналіз концептуальних підвалин,

а головна увага зосереджується на ключових питаннях здійснення економічної політики.

Пріоритетними для української історіографії непу є його сутнісні ознаки, проблема запровадження і здійснення в основних галузях народного господарства, утвердження організаційних форм і політико-економічних засад нового курсу в сфері ринкових відносин та фінансів, кооперації. Соціально-професійні групи, перш за все „непмани”, не стали предметом глибокого вивчення, хоча й потрапили в поле зору російських істориків.

Сьогодні в українській та російській історіографії існують диспропорції між висвітленням особливостей запровадження та реалізації непу в містах і селах. На стадії формування та розвитку перебувають дослідження повсякденного життя непівського суспільства;

Фактично призупинено дослідження колективних форм господарювання в роки нової економічної політики, недостатньо вичерпно висвітлено формування ринку сільськогосподарської продукції. Надто суб'єктивним і малопереконливим є твердження про те, що саме методи подолання хлібозаготівельної кризи виявилися „кінцем непу”. Вони були конкретним механізмом реалізації командно-репресивного курсу економічної політики владних структур, які обрали переважно „воєнно-комуністичні” принципи управління економікою.

Подолано усталену в історіографії концепцію висвітлення приватного капіталу з формаційно-класових оцінок, хоча деякі концептуальні елементи залишаються у характеристиці „нової буржуазії” періоду непу.

Отже, сучасна українська та російська історіографія історії непу перетнула стадію формування основних проблемно-тематичних пріоритетів, пройшла фазу теоретичного самовідбору, позбуваючись гносеологічної та суто методологіч-

ної одноманітності, обираючи раціоналізм, об'єктивність, історизм і системність у вивченні проблеми. Досягненням є та обставина, що історична наука відшукала зв'язок між економічним реформуванням і модернізацією політичної системи влади, з'ясовуючи рівень їх адекватності. Науковці багато уваги надавали сутнісним ознакам непу, ототожнюючи інколи саму політику з реальною економікою. Можна виокремити три етапи сучасного історіографічного процесу історії нової економічної політики. Початковий охоплює першу половину 1990-х років, упродовж якого історична наука формувала напрямки досягнення непу як економічного феномену, але в контексті альтернативності, протиставлення ринкового механізму адміністративно-командному принципу. Другий припадає на зріз XX – XXI століть, коли не тільки почали з'являтися історіографічні праці, але й заявили про себе виразні ознаки системного підходу до оцінки непу, як політики, в контексті становлення відповідних форм господарювання. Історіографічні дослідження побудовані переважно за хронологічним принципом, котрий дозволяє виявити закономірності історіографічного процесу, з'ясувати кількісні ознаки висвітлення тих чи інших проблем, хоча й не завжди спроможний встановити рівень дослідження конкретних історичних явищ, зумовлених новим економічним курсом більшовиків у 1920-х роках. У доробку істориків, про що свідчать сучасні вчені, відсутні узагальнюючі історіографічні роботи, особливо з проблемно-тематичним принципом висвітлення суперечливого непівського суспільства. Третій етап розпочинається з 2005 року, що характеризується дослідженням російських і українських істориків регіональної історії, повсякденності періоду непу. Історіографія нової економічної політики не лише „омолоджується” новими іменами, а поступово зосереджується в „глибинці”, переймаючись конкретними питаннями реалізації непу, впли-

ву на соціально-економічні відносини та повсякденне життя суспільства. Накопичення джерельної бази, в якій переважають суто теоретичні праці методологічного характеру, є свідченням не кризи історичної науки, а цілком нормальної стадії її конструктивного розвитку. Загальний висновок стосовно сучасного історіографічного процесу з питань нової економічної політики, судячи з різних висловлювань істориків, можна сформулювати таким чином: історична наука переживає чергову фазу переосмислення непу, базуючись на нових джерелах та поглибленому вивченні конкретних неспівських реалій.

Структура бібліографічно-довідкового покажчика “Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики (1921-1929 рр.)” складається з передмови укладача, списку науково-історичної літератури, що поділяється на дві частини: джерела і література. До джерел автором віднесено перелік збірників документів і матеріалів, що належать радянській добі та сучасному етапу історіографії 1991-2010 рр. (передрук джерельних матеріалів). Література представлена у покажчику статтями українських і російських істориків у центральних журналах (фахових виданнях), тематичними збірниками наукових праць, статтями у збірниках наукових праць, монографіями (колективними монографіями), матеріалами конференцій, конгресів і симпозіумів, авторефератами та дисертаціями, навчальними посібниками. Всього у списку налічується 1617 одиниць. Для зручності у користуванні бібліографічно-довідковим покажчиком пропонується читачу іменний покажчик.

Лариса Шаповал